

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

BARR. BALASOED KUMBHAR LIBRARY
SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR.

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

प्रास्ताविक :

आतापर्यंत आपण व्यंकटेश माडगूळकर यांचे 'ओझं' आणि चारुता सागर यांचे 'नागीण' या कथासंग्रहाचा तपशिलाने विचार केला. या अभ्यासातून जे निष्कर्ष हाती आले ते थोडक्यात पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

या कथासंग्रहाचा अभ्यास करण्यासाठी या कथासंग्रहाची पाच प्रकरणांमध्ये विभागणी करून अभ्यास केला. पहिल्या प्रकरणात 'कथा' या वाङ्मय प्रकाराचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे. त्याचबरोबर व्यंकटेश माडगूळकरपूर्व मराठी कथेतील उपेक्षितांचे चित्रण केलेले आहे. कथेसंबंधी ज्या निरनिराळ्या उपपत्त्या आहेत, त्याचाही विचार केलेला आहे. यामध्ये मराठीतील पहिली लिखित गोष्टी महानुभावीय परंपरेत सापडते. 'लीळाचरित्रा'तील म्हाइंभटाने निवेदन केलेले अनेक प्रसंग गोष्टीरूपात आहे. या चर्चेनंतर कथेचे स्वरूप पाहिले. यामध्ये इतर साहित्यप्रकारातील कादंबरी, नाटक, ललितलेखन ज्याप्रमाणे मानवी जीवनाशी, व्यक्तिचित्रणाशी संबंधित असते, त्याचप्रमाणे कथेचा विषयही मानवी जीवनाशीच निगडित असतो. लेखकाने आपल्या कथेत अनुभवांचे एककेंद्रित्व केलेले असते. लेखकाच्या स्वभाववैशिष्ट्यांनुसार कथेच्या आशयात विविधता दिसून येते.

काही प्रसिद्ध इंग्रजी, हिंदी व मराठी अभ्यासकांच्या व्याख्यांचाही विचार केला आहे. कथेमध्ये कथानक म्हणजे घटनांची शृंखलाबद्ध गुंफण असते. म्हणजेच कथेमध्ये कथानक, व्यक्तिरेखा, वातावरण, पार्श्वभूमी, संवाद असे घटक असतात. कथेच्या स्वरूप, व्याख्यानंतर मराठी कथेच्या इतिहासाचाही थोडक्यात आढावा घेतला आहे. त्यामध्ये अर्वाचीन मराठीतील कथारचनेचा प्रारंभ तंजावर

येथील सरफोजीराजे यांनी सक्खन पंडिताकरवी इ.स. १८०६ साली केलेल्या 'बालबोध मुक्तावली' या इसापनीतीच्या भाषांतराने झाला. त्याचप्रमाणे मराठी माणसाला नीतिकथांची ओळख व्हावी या हेतूने वैजनाथ पंडितांनी 'पंचतंत्र' व 'हितोपदेश' (१९१५), 'राजा प्रतापादित्याचे चरित्र' (१८१६), 'सिंहासनबत्तीशी' (१८२४) हे चार कथासंग्रह प्रसिद्ध केले आहेत.

मानवी अस्तित्वापासून सुरू झालेल्या कथेने प्रत्येक काळामध्ये आपले रूप बदलले आहे. रा. ब. मोरोबा कान्होबा विजयकर यांनी लिहिलेल्या 'घाशीराम कोतवाल' (१८६३) या ग्रंथाला कालक्रमानुसार पहिल्या ऐतिहासिक कथासंग्रहाचा मान दिला जातो. खरी मराठी कथा मात्र १८८० पासून सुरू झाली. यामध्ये हरिभाऊ आपटे यांच्या 'करमणूक' या अंकातून 'आजकालच्या गोष्टी' व 'स्फुट गोष्टी' हे कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले.

१९४५ नंतर 'सत्यकथा' व 'अभिरूची' या दोन नियतकालिकांच्या माध्यमातूनही कथेची वाटचाल झालेली दिसते. दुसऱ्या महायुद्धानंतर मात्र मराठी कथा बदलली. यामध्ये अनेक लेखकांनी वास्तवतेला जवळ केले. शंकरराव खरात, अण्णाभाऊ साठे, व्यंकटेश माडगूळकर, शंकर पाटील इ. लेखकांनी आतापर्यंत दुर्लक्षित असलेल्या ग्रामीण जीवनाचे दर्शन घडविले आहे. याच कालखंडात ग्रामीण कथा, दलित कथा, विज्ञान कथा, इ. अनेक पोटविभाग निर्माण झाले. स्वप्नात रमलेल्या मराठी कथेला या सर्वांनी बाहेर काढले व खऱ्या जगाचे वास्तव दर्शन घडविले.

कथेच्या इतिहासानंतर कथांच्या प्रकारांचा आढावा घेतला आहे. यामध्ये गूढकथा, विज्ञानकथा, विनोदीकथा, दलितकथा, ग्रामीणकथा, नागरकथा, स्त्रियांचे कथालेखन यांचा आढावा घेतला आहे.

कथेचा वाङ्मय प्रकार म्हणून विचार केल्यानंतर व्यंकटेश माडगूळकरपूर्व मराठी कथेतील उपेक्षितांचे चित्रण केलेले आहे. त्यामध्ये खरी मराठी कथा हरिभाऊ आपटे यांनी सुरू केलेल्या 'करमणुकीच्या' जन्मापासून सुरू झाली. त्यांनी लिहिलेल्या 'स्फूट गोष्टी' या कथासंग्रहातील 'काळ तर मोठा कठीण आला' ही कथा दुष्काळावर आधारलेली आहे. या कथेमध्ये रामजी धायगुडे या शेतकऱ्याला दुष्काळामुळे काय-काय सहन करावे लागते व शेवटी त्याचे संपूर्ण कुटुंब कशापद्धतीने उध्वस्त होते याचे चित्रण केलेले आहे. त्याचप्रमाणे दिवाकर कृष्ण यांच्या कथांचा विचार करताना 'अंगणातील पोपट', 'मृणालिनीचे लावण्य', 'संकष्ट चतुर्थी', 'जगायचंय मला' या कथांमध्ये उपेक्षितांचे चित्रण आलेले आहे. या कथांतून जगण्यासाठी करावा लागणारा संघर्ष वाचकांचे लक्ष वेधून घेतो. दिवाकर कृष्णांच्या कथांबरोबरच विभावरी शिरूरकर यांच्या 'कळ्यांचे निःश्वास' या कथासंग्रहाच्या अनुषंगाने त्यांनी स्त्रीची विशेषतः प्रौढ कुमारिकांची कुचंबणा, दुःखे अतिशय धीट व काहीशा बंडखोर वृत्तीने मांडलेली आहेत. या कथासंग्रहामध्ये 'रिकाम्या भांड्याचे निनाद' या कथेतील काशी, 'प्रेमाची पारख' मधील सिंधू, 'अविनाश' मधील निरा, 'ताई, हेच बरे सुखाचे संसार' या कथेतील तरूणी, 'अंतःकरणाचे रत्नदीप' मधील यमू, 'बाबांचा संसार माझा कसा होणार!' या कथेतील नायिका, 'प्रेम की पशुवृत्ती', 'त्याग' त्याचबरोबर 'तू आई का दावेदारीण' या कथेतील नायिका लीला यांच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या वाट्याला येणाऱ्या दुःखांना, संकटांना वाचा फोडली आहे. अशा कथांच्यामुळे विभावरी शिरूरकर यांनी मराठी कथासाहित्यात मोलाची भर घातली आहे.

श्री. म. माटे यांच्या 'उपेक्षितांचे अंतःरंग' व 'माणुसकीचा गहिवर' या कथासंग्रहांचाही या प्रकरणामध्ये विचार केला आहे. 'उपेक्षितांचे अंतःरंग' या कथासंग्रहामध्ये 'बन्सीधर! तू आता कुठे रे जाशील' या कथेतील बन्सीला आई-बापापासून वेगळे रहावे लागते. त्याचा पोरकेपणा, निरागसता या कथेत आलेला

आहे. 'कृष्णाकाठचा रामवंशी' या कथेतील 'सत्या' हा रामोशी गोरगरिबांसाठी फाशीला जातो याचे वर्णन आले आहे. 'पुरंदरचा नामा' मध्ये हेलकऱ्यांच्या कष्टप्रद जीवनाचे चित्रण आले आहे. 'सावित्री मुक्यानेच मेली' या कथेत स्त्री जीवनाची, तिच्या पातिव्रत्याची कथा सांगितली आहे. त्याचप्रमाणे 'सतीचे शस्त्र', या कथेतील स्वाभिमानी सईच्या कष्टाचे चित्रण आलेले आहे. 'तारळखोऱ्यातील पिऱ्या' या कथेतील पिऱ्याला शिक्षणानेच आपला समाज सुधारेल अशी श्रध्दा आहे तर 'अस्पृष्टाच्या डायरीतील पाने' या कथेत अस्पृश्य पिऱ्याच्या वाट्याला आलेली आपत्ती, हाल, अवमान सारे काही शांतपणाने सहन करण्याची ताकद याचे चित्रण आले आहे. या सर्व कथांचा तपशिलवारपणे विचार केला आहे.

'माणुसकीचा गहिवर' या श्री.म.माटे यांच्या कथासंग्रहातील 'शंभू शिखरीचा राजा' या कथेतील शंकर देशपांडे व पत्नी पार्वती यांचे वर्णन आलेले आहे. पार्वतीच्या पातिव्रत्याची तसेच त्याची शंभू महादेवावर असणारी श्रध्दा याचेही चित्रण आलेले आहे. 'रामभरोसे पुऱ्हा धऱ्याच्या दारात' या कथेत रामभरोसी या पहारेकरी माणसाची आपल्या मालकावर असणारी स्वामीनिष्ठा तसेच कष्टाळू, श्रध्दाळू, भाविक वृत्ती याचे चित्रण आले आहे. 'मंगळवेढ्याचे कुसू' 'माणुसकीचा गहिवर', 'शेवंतीचा खराटा' या कथांच्या आधारे कष्टकरी, उपेक्षित माणसांच्या आयुष्यातील सुखदुःखे, त्यांना सोसाव्या लागणाऱ्या यातना याचे तपशीलवारपणे चित्रण आलेले आहे. या सर्व कथांचा आढावा या प्रकरणात करण्यात आलेला आहे.

दुसऱ्या प्रकरणामध्ये व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या 'ओझं' या कथासंग्रहाच्या अनुषंगाने उपेक्षितांचे चित्रण कसे आले आहे, याचा शोध घेतला. या कथासंग्रहातील कथांचे दोन प्रकारांत वर्गीकरण केलेले आहे. १) समाजातील

अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या व्यक्तीचे चित्रण करणाऱ्या गोष्टी. २) भटक्या जातीतील उपेक्षितांचे चित्रण करणाऱ्या कथा.

पहिल्या प्रकारामध्ये समाजातील महार जातीतील उपेक्षितांचे यामध्ये 'देवा सटवा महार', 'गणा महार', 'गोडे पाणी', 'अखेर आकण्या घरी आला', 'वारी' या कथांचा विचार केला आहे. त्याचप्रमाणे मांग समाजातील उपेक्षितांचा विचार 'नाना मास्तर', 'पडकं खोपट' या कथांच्या आधारे करण्यात आलेला आहे. 'व्हरल' जातीतील उपेक्षित यामध्ये 'रामा मैलकुली', 'आडिट' या कथांचा विचार केलेला आहे. रामोशी, वडर व कातकरी समाजातील उपेक्षित यामध्ये 'धर्मा रामोशी', 'वडरवाडीच्या वस्तीत', 'गोविंदा कातकरी' या कथांचा आढावा घेण्यात आला आहे. गोसावी व चांभार समाजातील उपेक्षितांचे चित्रण करणाऱ्या कथांमध्ये 'ओझं' व 'शिदा चांभार' या कथांचा स्वतंत्रपणे विचार करण्यात आला आहे. दुसऱ्या प्रकारामध्ये भटक्या जातीतील उपेक्षितांचे चित्रण 'पारधी' या कथेत आले आहे. या सर्व कथांच्या माध्यमातून समाजात उपेक्षित समजल्या गेलेल्या व्यक्तींच्या वाट्याला येणाऱ्या हालअपेष्टा, दारिद्र्य, त्यांना समाजात मिळणारी हीनतेची वागणूक या सर्व कारणामुळे त्यांचा जीवनात होणारा कोंडमारा या सर्वांचे चित्रण 'ओझं' या कथासंग्रहात करण्यात आलेले आहे.

तिसऱ्या प्रकरणात चारुता सागर यांच्या 'नागीण' या कथासंग्रहामधील उपेक्षितांचे चित्रण करणाऱ्या कथांचा विचार केला आहे. यामध्ये समाजातील विविध स्तरातील व्यक्तींचे चित्रण केले आहे. ते करीत असताना यातील कथांचे सात प्रकारात वर्गीकरण करून त्यांचा स्वतंत्रपणे विचार केला आहे. यामध्ये १) 'डोंबारी समाजातील उपेक्षित' यामध्ये 'ढोलगं' या कथेचा विचार केला आहे. २) 'बेवारशी मढी उचलणारे उपेक्षित' यामध्ये 'वर्दी' या कथेचा स्वतंत्रपणे विचार केला आहे. ३) 'फासेपारधी समाजातील उपेक्षित' यामध्ये 'वाट' या कथेचा

विचार केला आहे. ४) 'गारूडी समाजातील उपेक्षित' यामध्ये 'पुंगी' या कथेचा विचार केला आहे. ५) 'देवदासी समाजातील उपेक्षित' यामध्ये 'दर्शन' या कथेचा विचार केला आहे. ६) 'रामोशी समाजातील उपेक्षित' यामध्ये 'भूक' कथेचा विचार केला आहे. ७) 'नंदीवाले समाजातील उपेक्षित' यामध्ये 'निवाडा' या कथेचा स्वतंत्रपणे विचार केला आहे.

या कथांच्या माध्यमातून उपेक्षितांच्या वाट्याला येणाऱ्या दुःखाचे, कष्टाचे, संकटाचे व त्यातूनही मार्ग काढून जगणाऱ्यांचे अत्यंत दयनीय स्थितीचे चित्रण 'नागीण' या कथासंग्रहातून तपशीलवारपणे या प्रकरणात मांडले आहे.

चौथ्या प्रकरणातून व्यंकटेश माडगूळकर व चारुता सागर यांच्या कथालेखनातील सामाजिक व नैतिक दृष्टिकोण कसा आहे, याचा विचार केला आहे. त्याचबरोबर या कथांचे वाङ्मयीन मूल्यमापनही करण्यात आले आहे. या प्रकरणात व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या कथासंग्रहातील 'देवा सटवा महार', 'धर्मा रामोशी', 'आडिट', 'अखेर आकण्या घरी आला', 'गोडे पाणी', 'ओझं' या कथांचा विचार केला आहे. या कथांतून अस्पृश्य समाजातील लोकांचा अन्यायाविरुद्ध असणारा प्रक्षोभ तसेच माणुसकीची जपणूक करणाऱ्या व्यक्ती, कोर्ट कचेरीचे नाव काढताच गावकऱ्यांना शरणागती जाणारे महार तसेच या सर्वांच्या वाट्याला येणारे दुःख, अवहेलना यांचे चित्रण केले आहे. त्याचप्रमाणे चारुता सागर यांच्या 'नागीण' या कथासंग्रहातील 'ढोलगं', 'वर्दी', 'निवाडा', 'पुंगी', 'वाट', 'दर्शन', 'भूक' या कथांचा विचार केला आहे. या सर्व कथांतून समाज अस्पृश्यांना कसे वागवतो व अस्पृश्य सवर्णांशी कसे वागतात याचा आढावा घेण्यात आला आहे.

समारोप

व्यंकटेश माडगूळकर आणि चारुता सागर हे मराठीतील संवेदनशील लेखक आहेत. माडगूळकर समाजाचे तपशिलाने चित्रण करतात, तर चारुता सागर आपल्या कथांतून समाजातील शोषितांचे अद्भूत जग दाखवितात. दोघेही समाजातील सर्व स्तरांचे चित्रण करणारे मानवतावादी लेखक आहेत आणि नैतिक दृष्टिकोण असणारे अभिजात लेखक आहेत असे म्हणता येईल.

* * * * *

संदर्भसूची

आधारग्रंथ -

- १) आपटे, हरि नारायण - 'स्फुटगोष्ठी' भाग पहिला
सर्व्हिडिया प्रकाशन, ९१५/१
शिवाजीनगर, गोखले मार्ग, पुणे-४
प्र.आ.१९१५
- २) माटे, श्री.म. - 'उपेक्षितांचे अंतरंग'
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे
प्रथमावृत्ती १९४१
- ३) माटे, श्री.म. - 'माणुसकिचा गहिवर'
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे
सातवी आवृत्ती १९४१
- ४) माडगूळकर, व्यंकटेश - 'ओझं' साकेत प्रकाशन,
औरंगाबाद
संपा.पवार, गो.मा. प्र.आ.१९८७
- ५) शिरूरकर, विभावरी - 'कळ्यांचे निःश्वास'
पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
द्वि.आ. १९७६
- ६) सागर, चारुता - 'नागीण', मॅजेस्टिक प्रकाशन,
मुंबई, तिसरी आवृत्ती १९९१

संदर्भग्रंथ -

- १) खांडेकर, वि.स. - 'निवडक दिवाकर कृष्ण'
प्रका.रंगनाथ माधव जोशी, जोशी ब्रदर्स,
औरंगपुरा, औरंगाबाद,
रंगमहाल रोड, हैदराबाद, प्र.आ.१९६९
- २) गाडगीळ, गंगाधर - 'प्रतिभेच्या सहवासात'
सुपर्ण प्रकाशन, पुणे
प्रथमावृत्ती १९८५

- ३) गुदेकर, श्रीराम - 'अक्षर वैदर्भी' जानेवारी २००६
वर्ष बावीस अंक १०
संपा.डॉ.सुभाष सावरकर
समकालीन मराठी कथा
- ४) जोशी, प्र.न. - 'आदर्श मराठी शब्दकोश'
विदर्भ मराठवाडा, बुक कंपनी
- ५) जोशी, सुधा - 'कथा:संकल्पना आणि समीक्षक'
मराठी विभाग, मुंबई विद्यापीठ
आणि मौज प्रकाशनगृह, मुंबई
प्र.आ.२०००
- ६) देशपांडे, अ.ना. - 'आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास'
व्हीनस प्रकाशन
'तपश्चर्या' ३८१ क, शनिवार पेठ,
पुणे ऑ. १९५७
प्रका.स.क.पाध्ये
- ७) देशपांडे, रेखा व शिंदे, रूपाली- 'आमची श्रीवणी' का.स.वाणी
मराठी अध्ययन संस्थेचे मुखपत्र,
वर्ष १२ वे, अंक १
ऑक्टो, २००० ते जाने २००५
संपा.मु.ब.शहा, १९८० नंतरची कथा
- ८) फडके, ना.सी. - 'प्रतिभा साधन'
देशमुख आणि कंपनी, पुणे
पंधरावे पुनर्मुद्रण. १९८३
- ९) फडके, ना.सी. - 'लघुकथा लेखन: मंत्र आणि तंत्र'
व्हीनस प्रकाशन, पुणे १९५२
- १०) फडके, भालचंद्र - 'मराठी लेखिका: चिंता आणि चिंतन'
पुणे, १९८०

- ११) राजाध्यक्ष, विजया व
रानडे, अशोक - 'कथाशताब्दी' ग्रंथाली प्रकाशन,
मुंबई, १९९३
- १२) शेवडे, इंदूमती - 'मराठी कथा: उद्गम आणि विकास'
सोमय्या प्रकाशन, मुंबई, दिल्ली
प्र.आ.१९६२
- १३) हातकणंगले, म.द. - 'मराठी कथा: रूप आणि परिसर'
सुपर्ण प्रकाशन, पुणे

नियतकालिके -

- १) महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका,
'ग्रामीण साहित्य विशेषांक' १९८०
- २) दै.लोकमत : १ डिसेंबर, २००१
- ३) महाराष्ट्र टाइम्स - ३१ ऑगस्ट, १९८६
- ४) दै. तरुण भारत, सांगली, २९ मार्च २०१२

* * * * *

BARR. BALASAMBH RWARDEKAR LIBRARY
SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR.